

Mennyire volt „neo” és „abszolút” az 1849 utáni neoabszolutizmus?

Georg Christoph Berger Waldenegg: Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2002. 654 old.

A neoabszolutizmus (1849–1859) időszaka az Osztrák Császárság történetében nemcsak a magyarországi történeti kutatásokban tekinthető elhanyagolt periódusnak. A Vormärz és az Osztrák–Magyar Monarchia dinamikus fejlődésének árnyékában az ausztriai történetírás a 20. század második felében szintén keveset foglalkozott ezekkel az évekkel. Néhány klasszikussá vált művet azonban feltétlenül meg kell említeni: mindenekelőtt Harm-Hinrich Brandt munkáját a birodalom pénzügyeiről (*Der österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848–1860.* 1978.), Christoph Stölzl művét Csehországról (*Die Ära Bach in Böhmen.* 1971.), Brigitte Mazohl-Wallnig könyvét Lombardia–Velence igazgatásáról (*Österreichischer Verwaltungsstaat und administrative Eliten im Königreich Lombardo–Venetien 1815–1859.* 1993.). Magyarország történetét illetően máig Berzevicsy Albert 1920-as években megjelent kötetei (Az abszolutizmus története Magyarországon) jelentik a kiindulópontot.

Berger Waldenegg e könyvében arra vállalkozott, hogy az 1854–1855-ben lebonyolított nemzeti kölcsönakció történetének feltárásával rávilágítson a neoabszolutista rendszer birodalmi központjának működési mechanizmusaira. Mint csepp a tengerben – feltételezte –, ez a történet elénk tárja a politikai rendszer lényegi jellemzőit, erőnyeit és sebezhető pontjait egyaránt. Nem elsősorban az akció pénzügytechnikai rész-

letei érdekelték tehát a szerzőt, hanem a mögötte meghúzódó társadalmi, politikai erők és folyamatok. Sikerült megvalósítania ezt a célkitűzést, de igazán haszonnal csak azok forgathatják majd e kötetet, akik egyébként is tájékozottak ezen időszak politikai és személyes viszonylataiban.

A birodalmi államháztartásra igen nagy nyomás nehezedett az évtized közepe táján. Az egységes, centralizált összbirodalom megteremtésének programja súlyos anyagi terhekkel járt, ráadásul a krími háború folytán a hadsereg készülségben tartása is hatalmas összegeket emésztett fel. Ennek orvoslására Ferenc József 1854. június 26-án pátenstben meghirdette önkéntesen jegyezhető nemzeti kölcsönkötvények kibocsátását, melyek vásárlását igyekeztek kedvező pénzügyi konstrukcióval vonzóvá tenni. A jegyző számára 5%-os kamatot ígértek, öt évi részletben fizetési lehetőséget, a jegyezhető legkisebb összeget pedig az igen alacsony 20 forintos összegben rögzítették. Nem kevesebb, mint 500 millió forint beáramlását irányozták elő az államkasszába.

Az ötlet egy innsbrucki kereskedőtől, Boscarollitól származott, befolyásos támogatói azonban Andreas Baumgartner pénzügyminiszter és mindenekelőtt Alexander Bach belügyminiszter voltak, akik a pénzügyekben egyébként akkoriban talán legbefolyásosabb politikus, Karl Kübeck von Kübau bárónak, a birodalmi tanács elnökének ellenzése dacára is meggyőzték a császárt. Kettős célkitűzés vezérelte őket: egyrészt természetesen az óriási államháztartási hiány csökkentése és az osztrák valuta helyzetének javítása. Emellett Bach – a vállalkozás igazi motorja – lehetőséget látott arra, hogy a tömeges állampolgári önkéntes áldozatvállalás demonstrálásával erősítsék

az összbirodalmi patriotizmus összetartó kapcsait a birodalom egységét veszélyeztető nacionalizmusok, tartományi kötődések rovására. Ezt sugallta maga az elnevezés: „nemzeti kölcsön” is, melyben a „nemzet” a birodalom állampolgárainak összességét kellett volna hogy jelentse. (71–72. old.) Mindemellett persze a majdani sikerrel saját személyes pozíciójukat is megerősíteni kívánták a személyes támadások keresztjében.

A jegyzési időszak a pátens kihirdetése után két héttel kezdődött, és egészen nyár végéig tartott. Összesen mintegy 1,8 millió fő jegyzett a kötvényekből (263. old.), még túl is teljesítve az eredetileg tervezett összeget. Ez az adat mintha megkérdőjelezné a kor befolyásos bankárának, Anselm Rothschild bárónak az egyik előkészítő tanácskozás során elhangzott megállapítását, miszerint „pénzügyekben nem létezik patriotizmus”. (237. old.) Azonban már ebben az időszakban is megmutatkoztak annak jelei, hogy a kormányzati szervek az önkéntesség elvét megsértve különböző módokon lényegében kikényszerítették a lakosság bizonyos rétegeinek részvételét. A kortársak, még akár magas pozícióban lévő hivatalnokok is, alkalmanként „kikényszerített önkéntes kölcsönről” (Joseph Radetzky von Radetz tábornok, Lombardia–Velence főkormányzója) vagy „kikényszerített önkéntességről” (Johann Wessenberg-Ampringen, 1848 nyarán–őszén miniszterelnök) beszéltek. (302. old.) Berger Waldenegg – miközben tagadja, hogy már a meghirdetésekor is csak propagandafogásnak szánták volna az önkéntességet az akció megálmodói (301. old.) – részletesen bemutatja a nyomásgyakorlás szelíd és kevésbé szelíd eszköztárát: a lakosság „kioktatását” a vállalkozás patrióta célkitűzéseiről a helyi vezető testületek tisztviselőin, a katolikus papság, egyes, a kormányzat iránt nyíltan elkötelezett bizalmi férfiuikon (ún. „*Vertrauensmänner*”), valamint a sajtón keresztül (273. old.); másrészt a katonatisztekre és a hivatalnokokra vonatkozóan Bach külön utasításokat adott

ki, melyek őket besorolásuk, illetve évi fizetésük arányában – általános vagyoni helyzetüktől függetlenül – kötelezték a jegyzésre, bár a tényleges befizetés bizonyos hányada alól aztán felmentést kaphattak; a lakosságra gyakorolt morális nyomásgyakorlás eszköze volt továbbá a jövőben lehetséges adóemeléssel, illetve kötelező kölcsönnel való riogtatás, a példamutatás súlykolása, melynek jegyében a sajtó rendszeresen közölte a jegyzők nevét s az általuk jegyzett összegeket, az uralkodó maga 1,2 millió forintnyi kötvényt jegyzett. Magyarországon például Scitovszky János esztergomi érsekre igyekeztek nyomást gyakorolni jelentős összeg jegyzése érdekében. De nem maradtak el a nyomásgyakorlás direkt formái sem. Azokon a területeken – mindenekelőtt a három renitens tartományban, Lombardiában, Velencében és Magyarországon –, ahol a jegyzési kedv nem mutatkozott elég élénknek a tartományra előzetesen kirótt „kvóta” elvárásaihoz viszonyítva, korporatív testületekre (például iparkamarákra), de leginkább az egyes községekre osztották le a jegyzendő összeget (az évi adómennyiség hatszorosa szerepelt irányelvként, 342. old.), s azután a községi vezetés feladata volt tovább leosztani azt a községi lakosokra, beleértve a volt földbirtokosokat is.

A kényszerítő eszközök alkalmazására tömeges mértékben azonban „csak” a befizetési időszakban került sor. Miközben a kormányzat bizonyos rétegek, nevezetesen a hivatalnokok és a katonatisztek vonatkozásában engedményekre kényszerült (az 1855 nyarán született döntés szerint a pénzügyminiszter adhatott számukra mentesítést a fennmaradt jegyzett összeg fizetése alól), tömeges kényszerbehajtással, elárverezésekkel kényszerültek behajtani a hátralékokat. A lakosság amúgy is szorongatott pénzügyi helyzetében úgy védekezett, ahogy tudott, leginkább névérték alatt eladták a kötvényeket bankházak megbízásából tevékenykedő ügynököknek. 1854 végétől kezdett ez nagyobb méreteket ölteni, s a nehezen követhető felvásárlási láncolat vég-

pontján aztán a kormányzat csak nehézségek árán tudta behajtani az elmaradt befizetéseket a kötvények új tulajdonosaitól. Az árverezések ellen maga a birodalmi tanács is szót emelt, mivel az 1854-es pátens a jegyzett összeg befizetésének elmaradása esetén csak a kaució elvesztését jelölte meg hátrányos következményként, s Karl Krauß báró, igazságügy-miniszter is úgy vélte, külön uralkodói pátens kibocsátására lenne szükség a behajtások törvényesítésére. Ennek ellenére Bach, a Baumgartner örökébe lépő Karl Bruck pénzügyminiszter Kraußszal együtt sikeresen halogatták az intézkedést, a miniszteri konferencia majd csak 1858 júniusában tűzte napirendre a kérdést, majd az uralkodó augusztusban döntött, ekkor azonban már a jegyzet összeg közel 80%-a befolyt. (443–445. old.)

Az akció végső politikai mérlege meglehetősen kedvezőtlen a kormányzatra nézve. Átmenetileg csökkent ugyan az ezüstátszió, azaz javult a valuta pozíciója (487. old.), azonban a krími háború miatt fellépő újabb nagy hadikiadások következtében az államháztartás helyzete tovább romlott. A politikai célkitűzések pedig még inkább fordítottjukba fordultak: a kikényszerített jelleg a meghirdetett önkéntesség helyett, a nyilvánvalóan hamis propaganda és a hamis játék a lakossággal inkább gyengítette a rendszer támogatottságát, mintsem hogy szilárdította volna.

Berger Waldenegg rendkívül részletes elemzését áttekintve csupán néhány hiányvethető fel. Egyrészt bizonyos fokig érződik, hogy a nemzeti kölcson csak egy példa, elemzési terep, de nem a tudományos érdeklődés fő iránya a szerző számára. Pontos pénzügyi kimutatásokat, adatsorokat például hiába is keresnénk a könyvben az akció pénzügyi részleteiről, s egy gazdaságtörténész ezért talán csalódottan tenné le a munkát. Megtudhatjuk, hogy az összjegyzés nagysága 511,7 millió forint (391. old.) volt, s hogy 1858. júniusi adatok szerint a jegyzett összegnek 80%-a folyt be ténylegesen (444. old.). Teljesen hiányoznak azonban

tartományi kimutatások a jegyzett és befizetett összegekről (feltételezhetően rendelkezésre állnak a központi iratanyagban erre vonatkozó források), így nem alakul ki az olvasóban elég differenciált kép az ügyletről. Másrészt a jegyzett összegek behajtásával megszakad a történet, pedig érdekes lenne tudni, hogy az állam azután milyen ütemezésben, milyen mértékben teljesítette visszafizetési kötelezettségeit. Miközben igen alapos és részletes politikatörténeti elemzéseket végzett a szerző, a téma talán alkalmat nyújthatott volna arra is, hogy a jegyzők társadalomtörténeti elemzésével alaposabban bemutassa az akcióval megcélzott társadalmi közeget.

Mіндеzen kisebb hiányok mellett azonban e történeti összefoglaló kétségtelenül éles megvilágításba helyezi az 1849 után kiépült új kormányzati rendszer általános működési mechanizmusai jónéhányát, s politikatörténész vagy politológus számára épp ezért lehet érdekfeszítő ez a vaskos munka.

A szerző mindenekelőtt az uralkodó szerepét elemzi a hatalomgyakorlás ideológiájában és mindennapi gyakorlatában. Az „abszolútizmus” címkéje alá valóban besorolható ez a rendszer, amennyiben a hatalmi apparátus abszolút meghatározó pontja az uralkodói akarat. Az uralkodói kormányzási eszköztár magvát pedig a „*divide et impera!*” elve alkotja. Berger Waldenegg felsorakoztatja a birodalom nagyhatalmúnak tekintett vezetőit, s arra a megállapításra jut, hogy – legalábbis 1854 tavaszától – egyiküknek sem volt döntő befolyása az uralkodóra. Ferenc József határozza meg a vezető politikusok mozgási körét, egymás közötti konfliktusaik közepette mozgatja politikusaikat. Egy politikus súlya és befolyása első sorban nem pozíciójától függött, hanem attól, hogy az adott pillanatban milyen súllyal bírt az uralkodó előtt, de az is szituáció- és témafüggő volt. A politikusok az uralkodó kegyéért egymással versengtek, alkalmi szövetségek kötöttek bár közöttük, mégis alapvetően elszigeteltek maradtak az uralkodó-

val szemben. A rendszer döntéshozatali mechanizmusának meghatározó jellege a személyfüggőség volt, ezért nem lehet steril intézménytörténettel leírni annak működését, mivel a hatalmi viszonyok nem az intézmények egymáshoz való, „törvényekben” rögzített viszonyán, hanem az intézményeket megtestesítő személyek hatalmi súlyán alapultak. (120. old.) 1854 késő tavaszán–nyarán például az uralkodó egyszerűen meg sem kérdezte a két vezető testület, a miniszteri konferencia és a birodalmi tanács egyikét sem a tervezett nemzeti kölcsönakcióról, csak egyes politikusokkal tárgyalt – s aztán döntött saját mérlegelése alapján. Berger Waldenegg elemzésének fontos tanulsága továbbá az is, hogy a rendszer támaszainak tekintett intézmények, mint például a csendőrség, rendőrség egyfelől, illetve a közigazgatási hierarchia különböző szintjei másfelől szintén állandóan rivalizáltak egymással.

Berger Waldenegg gondosan mérlegeli az uralkodó felelősségét az akció kudarcaiban, bemutatja, ahogy az uralkodó egyszerűen nem vesz tudomást a kényszerítő eszközök alkalmazásáról, pedig azok az ő nyíltan meghirdetett alapelveinek megsértésével uralkodói szavahihetőségét ásták alá. S ez már jelzi, hogy bár a rendszer első számú meghatározója valóban az „abszolút” uralkodó, a rendszernek mégis vannak immanens korlátai is.

Nem sikerült például az uralkodónak a közvéleményben róla alkotott képet pozitívvá formálni. A birodalom más tartományokban persze – az észak-itáliai tartományokat kivéve – nem terhelték ezt a képet oly véres emlékek, mint Magyarországon, de alapvetően szívtelen, csak katonai dolgokkal foglalkozó uralkodóként élt alattvalói tudatában, s a kormányzati vezetők által oly sokat hangoztatott szétválás a császár személye és a kormányzat között csak a propagandát átható fikció volt, amely nem honosodott meg a közvéleményben. A rendszer hibáiért igenis felelőssé tették a „szent és sérthetetlen” uralkodót is, bármennyire

is csak tanácsadóit és minisztereit lehetett bíráló alá vonni.

Más szempontból sem volt mindenható ez az abszolútizmus, például a tulajdon védelmének liberális alapelve lényegesen korlátozta a döntéshozók – köztük az uralkodó – mozgásterét is. (469. old.) Továbbá a közvélemény és az arra hatást gyakorló sajtó nagy befolyását is kénytelenek tudomásul venni, s azzal számolni, ami ugyancsak „modern” vonás, sőt a lakosság „publicisztikai–propaganda eszközökkel történő megdolgozása” (292. old.) kifejezetten hozzátartozott a rendszer mindennapi gyakorlatához. Berger Waldenegg ezen a ponton tudatosan kapcsolódik azokhoz a szakirodalmi felvetésekhez, amelyek a neoabszolútizmus „neo” jellegét, azaz az 1848 előtti Habsburg abszolútizmustól eltérő, a polgári jogegyenlőséget megteremtő s a liberális mozgalmaktól – az alapvető tagadás ellenére is – egyes hatalomgyakorlási technikákat átvevő jellegét hangsúlyozza.

A rendszer fő célkitűzése a birodalmi centralizáció erősítése volt. Az elemzés azonban bemutatja, az egységes elvek és eljárási előírások mellett a végrehajtást illetően az egyes tartományok oly annyira eltérő viszonyai folytán Bach is arra kényszerül, hogy a helyi hatóságoknak viszonylag széles döntési kört biztosítson az eljárási módokat illetően. (222. old.)

Az is nagyon tanulságos, ahogy kimutatja Berger Waldenegg: a vállalkozás fő ágensei, Baumgartner, Bach és az uralkodó mindig csak a következő lépésig lát előre, nincs hosszabb távon átgondolt stratégiai terve a lebonyolításról (233. old.), pedig ez a korszak úgy él az utókor tudatában, mint a nagy ívű, a valóságtól elszakadt doktrinér tervkovácsolás időszaka.

Kitűnő lehetőséget nyújt ez a téma annak bemutatására is, hogy a neoabszolútista birodalmi kormányzat milyen csatornákon keresztül kívánta a társadalom különféle csoportjait mozgósítani. S hogy minden propagandisztikus erőfeszítés ellenére a kortársak a morális, indirekt kényszer vál-

tozatos eszköztárával szembeesülve leginkább a kormányzati rendszer represszív voltát érezték a bőrükön – tartományi különbségek nélkül.

Miközben nem lehet eléggé méltányolni, hogy általánosítható tanulságok tárulnak elénk a konkrét eset kapcsán a rendszer egészének működéséről, meg kell jegyeznünk, mintha a szerző túlságosan is sok mindent akart volna belezsúfolni könyvébe. Több mint ezeroldalas habilitációs disszertációjának egy részét szerkesztette egybe e kötet lapjain, s talán nem elég kemény szívvel szelektált. Számos, a gondolatmenet fő vonalát tekintve kitérőnek minősíthető okfejtés (például a Kempen rendőrminiszter és Bach között 1854 végén, 1855 elején folyó vita a rendőrigazgatók informálásáról [210. old.] vagy a konkordátum erőtlen sajtópropagandájáról szóló részek [292–293. old.]) nehezíti az olvasást, s a rengeteg adat, szakirodalmi interpretáció özönében csak a már biztos fogódzókkel rendelkező olvasó képes kitartani a mű végéig.

Külön kiemelendő, hogy a szerző által feldolgozott források köre nagyon széles, a birodalmi központi kormányzati szervek iratanyagának lehető legteljesebb áttekintésére törekedett. Minden ponton jelzi ugyanakkor, ha a történet szálai a tartományi archívumok felé mutatnak. Saját maga nem végzett tartományi szintű kutatásokat, de néhány esetben, ahol konkrét konfliktusokat elemez, talán érdemes lett volna kísérletet tenni a „végkifejlet” kiderítésére (példaképp említhetjük a bukovinai parasztok erőszakos ellenállását, 424. old.), hiszen az „uralmi rendszer” működési mechanizmu-

saira nézve legalább annyira árulkodó lehet egy-egy efféle konfliktus elrendezési módja, mint a legfelsőbb döntéshozatali utak és módok. A forrásanyag bősége mellett a könyv további kiemelendő erénye a gondos forráskritika és -elemzés. Berger Waldenegg alapos nyelvi elemzésnek veti alá a szövegeket, igyekezve a metakommunikációs üzeneteket (például a burkolt fenyegetést mint „a hatalom retorikáját” átható elemet, 326. old.) is elénk tárni. A források értelmezésekor pszichológiai motívumokat is bevon elemzésébe, érzékletesen vázolja egy-egy politikus lehetséges motivációját.

A gondos forráskritikát és értelmezést követően a szerző törekszik a pro és kontra érveket és bizonyítékokat pártatlanul felsorolni. Egyes pontokon talán túlságosan is ragaszkodik minden kortárs megnyilatkozás és szakirodalmi álláspont ismertetéséhez, ami egy disszertációban persze követelmény, de a könyv szövegét és követhetőségét időnként próbára teszi. Mindez azonban nem arra szolgál, hogy mintegy paravánként elrejtse előlünk a szerző állásfoglalását. Berger Waldenegg minden felvetett vitakérdésben határozottan állást foglal, szinte analitikus leírását adja saját értelmezési gondolatmenetének.

A neoabszolutizmus időszakáról történeti köztudatunk jobbára sommásan elítélő sablonokat őriz csak. Berger Waldenegg könyve bizonyítja: itt az idő, hogy újabb alapos elemzésekkel igyekezzünk átfogóbb képet alkotni e politikai rendszer működéséről. Berger Waldenegg könyve e tekintetben minden bizonnyal „alapkönyv” lesz még sokáig.

DEÁK ÁGNES